

»Javno mnenje« in spori v komunikologiji (I)

*Razhajanja in/ali dopolnjevanja v komunikologiji**

Razvoj komunikologije v zadnjih letih označuje razraščanje in poglobljanje kritične zavesti med raziskovalci, da so disciplina, ki jo razvijajo, raziskave, ki jih opravljajo, in znanstvena »orodja«, ki jih uporabljajo, mnogo več kot zgolj rezultat njihove individualne duhovne produkcije. Njihova odvisnost od množice dejavnikov, kot so ekonomski in politični interesi in pritiski, celotna družbena organizacija znanstvenoraziskovalnega dela, medosebni odnosi, dostop do dokumentov, podatkov, sploh informacij itd., ni postala le element kritične samorefleksije, ampak tudi predmet širše zgodovinsko zasnovanih raziskav. Ta proces lahko najbolje ponazorimo s sodobnimi razpravami o dominantnih »paradigmah«, »tradicijah« ali »šolah« v komunikoloških raziskavah. Iz teh razprav bi lahko izluščili dva glavna zgodovinska tokova razvoja komunikologije, ki se razlikujeta zlasti po »velikih vprašanjih«, na katera poskušata odgovoriti, po metodah (ali celo metodologiji) raziskovanja komunikacijskih procesov in po specifičnih rezultatih, do katerih prihajajo in jih pojasnjujejo raziskovalci ter jih priznavajo, »verificirajo« uporabniki.

Eden izmed obeh tokov je običajno poimenovan za »empiričnega«, »pozitivističnega« ali »administrativnega«; gre za raziskovalno usmeritev v posebne, merljive, kratkoročne, individualne, stališčne in vedenjske značilnosti, zlasti učinke v (množičnem) komuniciranju.

Drugi glavni tok se običajno označuje za »kritično usmeritev« in se (vsaj zgodovinsko) navezuje na frankfurtski krog med obema vojnoma. S tega stališča postane ključno vprašanje vrednot, ki oblikujejo izbrani problem, in političnih načel raziskovalca. V tej zvezi bomo samo navedli Lyndovo opozorilo (1939:183), da »so vrednote lahko ter primerno in nujno souporabljene v začetni izbiri ‚signifikantnih‘, ‚pomembnih‘ problemov za raziskovanje. Lahko sicer so, vendar pa ne bi smele biti uporabljene kasneje, da bi oblikovale pristransko analizo ali interpretacijo podatkom inherentnih pomenov«. Vsekakor bi za skupni imenovallec kritične usmeritve lahko šteli dognanje, da odsotnost eksplicitne pozornosti vrednotam v izbiri raziskovalnega problema implicitno ali eksplicitno vodi v podporo družbenega statusa quo (vladajočega razreda).

Dihotomizacija razvojnih smeri komunikoloških raziskav, ki so se razvile v sociologiji in socialni psihologiji na prelomu 19. in 20. stoletja, na dva tokova – »administrativnega« in »kritičnega« – je glede na bogastvo raznovrstnosti skoraj stoletne tradicije gotovo huda poenostavitev, ki pa se zdi smiselna iz povsem določenih razlogov. Morda manj pomemben je

* Seznam literature bo objavljen v 2. delu članka.

ta, da je konec tridesetih let praktično prišlo do take polarizacije znotraj razvijajoče se komunikologije. Zaznamuje jo razhod dveh najvidnejših predstavnikov, Evropejcev na ameriških tleh – T. W. Adorna in P. F. Lazarsfelda – pri konceptualizaciji raziskovalnega projekta o radiu, ki sta ga po Lazarsfeldovih navedbah (Rogers, 1981) povzročila Adornova »spekulativna« usmerjenost in apriorno zavračanje kvantitativnih metod v raziskovanju radia, ki sta ga skupaj začela (Robinson, 1984:20; Lowery, De Fleur, 1983).

Pomembnejši razlog za splošno dihotomizacijo tiči v vprašanju, ali gre v razvojnih smereh komunikologije v preteklosti in sedanjosti za načelno nezdržljivi usmeritvi (paradigmi). Pri iskanju odgovora na to vprašanje predstavniki obeh »tokov« (npr. v tematski številki *Journal of Communication Ferment in the Field*, 1983) pogosto zavaja neutemeljeno prepričanje, da je z razdorom med Lazarsfeldom in Adornom, ki ima v bistvu tudi politično (ideološko) naravo, povezan razcep med uporabo kvantitativnih in kvalitativnih raziskovalnih metod. Usmeritev Lazarsfeldovega kroga v raziskovanje neposredno ali posredno *merljivih* značilnosti in učinkov komuniciranja (zlasti z metodami analize sporočil in mnenjskih raziskav), v uporabo kvantitativnih metod raziskovanja je na prvi pogled videti neločljiv (vsekakor pa najbolj viden) sestavni del »administrativnega raziskovanja«, s tem pa naj bi bila to tudi njegova *bistvena* značilnost. Tu ne gre samo za logično napako v sklepanju, ampak tudi za nerazumevanje dejanskega odnosa med kvalitativnimi in kvantitativnimi metodami, ki so v resnici ene drugim dopolnilo, ne pa izključni kategoriji.

»Radikalizem« kritične komunikološke paradigme ne presega, ampak v bistvu sprevača Adornovo idejo o »posredovanju med administrativnim in kritičnim raziskovanjem«. Metode »empirične znanosti o družbi« sicer lahko podležejo manipulatorskim ciljem – predvsem zato, ker je praktična uporabnost znanosti v družbi pomembno odvisna od njenega lastnega družbenega položaja in ker ne obstaja »univerzalni družbeni subjekt«, ki bi njena dognanja lahko uporabljal tako kot npr. v medicini. Po drugi strani pa je »avtentični smisel empiričnih metod *kritični impulz*« proti ideologizirani abstraktni družbeni znanosti (Adorno, Horkheimer, 1980:119–121). Podobno je tudi drugi predstavnik »kritične šole« S. Kracauer poudarjal, da pojma »kvalitativna analiza« in »kvantitativna analiza« ne pripadata radikalno različnima pristopoma: »Ta dva pristopa nikakor nista med seboj izključujoča, ampak se dejansko prekrivata ter sta se v resnici v številnih raziskavah dopolnjevala in prepletala« (Kracauer, 1952).

Zapisani ugovori zoper ekskluzivizem nekaterih novodobnih predstavnikov kritične paradigme nikakor ne zanikajo partikularistične usmerjenosti in zavesti ter enostranskosti administrativnega raziskovanja. Nanje so pokazali in jih podrobneje razčlenili številni raziskovalci od Adorna naprej, vključno tudi sam Lazarsfeld. Toda če naj bi te kritične analize administrativnega raziskovanja prispevale k uspešnejši uveljavitvi kritič-

nega raziskovanja (*zagotoviti* je seveda ne morejo, ker je uveljavitev pomembno odvisna tudi od samega družbenega položaja kritičnega raziskovanja), bi morale sodobne razprave o prevladujočih raziskovalnih paradigmah izčrpnje osvetliti odnos med teorijo in empirijo, in še zlasti pomen metod (metodologije) empiričnega raziskovanja. Ta odnos ima hipotetično lahko trojno naravo: 1. Vse doslej razvite metode empiričnega družboslovnega raziskovanja so *nasprotne* (sovražne) teoretskim zasnovam »kritične šole« in potemtakem povsem neustrezne za obravnavanje temeljnih problemov, kot so definirani v kritični teoriji. 2. Kritična teorija sploh ne tematizira, ali so predpostavke in logika konkretnih »kvantitativnih metod« ustrezne oz. združljive z danim teoretičnim okvirom, ker so *zunaj* njenega refleksivnega polja. 3. Empirično raziskovanje in kritična teorija družbe se ne izključujeta, ampak se (lahko, ob določenih predpostavkah) dopolnjujeta in oplajata.

Ne poznam niti enega kritičnega besedila (čeprav je moje vedenje gotovo nepopolno), ki bi razkrivalo *neveljavnost* (ne: nezadostnost, nepopolnost ipd.) konkretne metode empiričnega raziskovanja in konkretne metode statistične analize z vidika oz. v odnosu do konkretne posebne teoretske pozicije. Obstajajo obsežne kritike pomanjkljivosti metod in pristranskosti njihove uporabe (npr. tematska številka revije *Pouvoirs*, 1985, št. 3 – *Les sondages, Demystifying Social Statistics*, 1979), ki pa ne prihajajo do argumentiranih dognanj o njihovi *načelni* neveljavnosti. Poleg tega se tudi kritične študije ne izogibajo uporabi podatkov, dobljenih z relativno nezahtevnimi (deskriptivnimi) metodami zbiranja in statistične analize podatkov. Vse to dokazuje, da nikakor ni falzificirana možnost produktivnega sožitja kritične teorije in empiričnega raziskovanja oz. njunega – če parafraziramo Adorna – vzajemnega posredovanja.

Dva vzroka sta predvsem, da večina raziskovalcev s komunikološkega področja ne sprejema teze o potencialni združljivosti med pozitivizmom administrativnega raziskovanja komuniciranja in kritičnim raziskovanjem, ki jo je med prvimi postavil K. Lang (1979), v »štiriparadigmatičnem« prostoru pa kasneje razvili tudi K. E. Rosengren (1983). Prvi vzrok je že omenjeno *nerazumevanje dejanskega odnosa med kvalitativnimi in kvantitativnimi metodami in nerazumevanje logike in predpostavk statistične analize podatkov*. Le redki (če sploh kdo) med glasniki kritike komunikacijskih pojavov v »njihovem sistemskem kontekstu« so ustrezno seznanjeni z metodami (metodologijo) empiričnega raziskovanja in posebej s statističnimi metodami za analizo podatkov. Njihovo zavračanje torej lahko označimo za *aprioristično*, saj ne izvira in ni utemeljeno v kritiki *logike metod* empiričnega zbiranja in statistične analize podatkov. Drugi vzrok, da ni videti potencialne združljivosti obeh »velikih zgodovinskih paradigem«, je neutemeljeno *izenačevanje administrativnega raziskovanja s kvantitativnimi metodami empiričnega raziskovanja*. Za primer lahko vzamemo Smythovo in Van Dinovo operacionalizacijo »administrativne ideologije«, ki jo definirata kot »povezovanje problemov in orodja admi-

nistrativne narave z interpretacijo rezultatov, ki podpira ali vsaj ne vznemirja statusa quo« (Smythe, Van Dinh, 1983). Popolnoma jasno definicija izhaja iz definiranja *problema* in *cilja* raziskovanja (ohranjanje statusa quo) kot bistvenega definicijskega elementa, nasprotno pa gre operacionalizacija v popolnoma drugo smer: »Prvi tip raziskovanja v okviru administrativnega raziskovanja zaradi enostavnosti imenujemo 'kvantitativno' raziskovanje. Vključuje tržno raziskovanje . . . služi interesom privatnih korporacij . . .« Logična napaka (da ima ideološke temelje, nas tu ne zanima) je dovolj očitna: ne »kvantitativno« raziskovanje, ampak tržno raziskovanje je posebna vrsta »administrativne ideologije« zaradi postavljenih ciljev raziskovanja, ki so podrejeni podjetniškim ciljem.

Površna, apriorna kritika empiričnega družboslovnega raziskovanja zamegljuje dejanski odnos med kvalitativno-kvantitativno razsežnostjo ter empirično-teoretično razsežnostjo. Običajne so predstave, da je empirično raziskovanje predvsem (ali izključno) kvantitativno, medtem ko so (kritične) teorije kvalitativne. Popolnoma jasno je, da ta »velika analogija« ne velja za naravoslovne znanosti, ki široko vključujejo kvantitativne modele in teorije. Dovolj očitno to velja tudi (že) za politično ekonomijo. So potemtakem teorije družboslovnih znanosti edina izjema? In hkrati, mar ni zgodovinoslovje, čeprav ni (pretežno) kvantitativno, empirično?

Dokaj razširjeno ločevanje med kvalitativno in kvantitativno metodologijo pomeni trganje metode od bistva raziskovanja, ki se celo disciplinarno institucionalizira (Cohen, 1980:19). Pri tem je gotovo nenavadno, da takorekoč ni učbenika metodologije družboslovnega raziskovanja, ki ne bi že v uvodu poudarjal tesno povezanost metode, predmeta in cilja raziskovanja, da se torej ni mogoče s katerokoli metodo lotiti kateregakoli raziskovalnega problema ali, kot je zapisal Marx, da k resnici ne sodi samo rezultat, ampak tudi pot do njega (Marx, MEW I:23). Toda tako kot v abstraktnih vzajemnih kritikah administrativnega in kritičnega raziskovanja tudi učbeniki metodologije običajno po korektno postavljenem izhodišču nanj preprosto pozabijo in obravnavajo metode le v abstrakciji s posamičnimi primeri iz empiričnega raziskovanja (s »konkretnimi podatki«), brez družboslovno-teoretskih temeljev, torej brez nastavkov za preskušanje *veljavnosti* konkretnih metod v raziskovanju.

Zvajanje odnosa teoretično-empirično na odnos (ločevanje) kvalitativno-kvantitativno postavlja poudarek na napačno mesto. Ker so empirične metode *instrumentalne* rešitve problemov zbiranja, obravnavanja in interpretacije informacij, je odločitev za njihovo uporabo – če naj bo veljavna – nujno odvisna od vsebine, tj. predmeta in cilja raziskovanja. Prav predmet in cilj raziskovanja odločata in določata, ali je treba – da bo raziskovanje veljavno – uporabiti kvalitativne ali kvantitativne rešitve (metode). Izbor med obema vrstama metod bi moral biti, vsaj idealno vzeto, utemeljen izključno z verjetnostjo, da bomo z njihovo pomočjo prišli do dokazov, ki jih iščemo (Berger, Kellner, 1981:46), pri čemer

vnaprej, apriorno ni mogoče izključiti ne ene ne druge kot neprimerne. Raziskovalna praksa je, žal, daleč od takega idealnega stanja: obstajajo zgolj teoretske in zgolj metodološke revije, posebni učbeniki teorije in posebni učbeniki metodologije, tako da ni čudno, da teoretiki skoraj nikoli ne obravnavajo problemov metod raziskovanja in da se metodologi ne lotevajo teoretskih vprašanj. Seveda pa to ni nikakršna posebnost komunikologije, čeprav je na drugih raziskovalnih področjih (zlasti ekonomije, delno politike) znanstveni (teoretski) razvoj toliko napredoval, da že omogoča dovolj natančno razčlenjeno definiranje najcelovitejših družbenih pojavov, tako da je mogoče njihove elemente empirično opazovati (pojme operacionalizirati) ter natančno in zanesljivo meriti (Černe, 1983:107).

Nesmiselnost teze o načelnem izključevanju med empiričnim/teoretičnim ter kvantitativnim/kvalitativnim morda lahko najbolj prepričljivo pokažemo na zgledu iz (pred)marksistične tradicije. V *Nemški ideologiji* Marx in Engels v razdelku o zgodovini dokazujeta, da se »zavest razvije in izoblikuje zaradi stopnjevanje produktivnosti, množitve potreb in množitve prebivalstva, ki je temelj obeh. S tem se razvije delitev dela delitev materialnega in duhovnega dela« (MEW, Vol. 3, 31). Stavek brez težav preoblikujemo v jasno (sicer ne izčrpno, a saj gre le za zgled) hipotezo, ki jo je mogoče empirično verificirati: Množitev prebivalstva (X) vpliva na množitev potreb (Y_1) in stopnjevanje produktivnosti (Y_2), zaradi česar se razvija zavest (Z_1) in s tem delitev dela (Z_2). Neodvisne spremenljivke X_1 , Y_1 in Y_2 so – popolnoma očitno – kvantitativne in jih je mogoče meriti, odvisni spremenljivki pa sta kvalitativni (Z_1 in Z_2). Ta hipoteza je končno ponazoritev Marxove ideje kvalitativnega skoka (revolucionarne spremembe) kot rezultata kvantitativnih (evolucijskih) sprememb v družbi. Ali je odvisni spremenljivki tudi mogoče »kvantificirati«, ni bistveno; bistveno je vprašanje, ali ju je smiselno (veljavno) kvantificirati. Znanstvena produktivnost kvantitativnih metod je torej odvisna od raziskovalnega problema in cilja raziskovanja; apriorno odločanje za kvalitativno ali kvantitativno raziskovanje je neploden voluntarizem. Seveda pa ob ugotovitvi o potrebnosti uporabe kvantitativnih metod ostaja odprto vprašanje njihove natančnosti, zanesljivosti in veljavnosti, kar je odvisno od metodološkega razvoja znanosti, od vzajemnih kritičnih »impulzov« teorije in prakse.

Predmet in cilj »mnenjskih raziskav«

Podatki v obliki odgovorov na vprašanja sodijo med najbolj pogosto uporabljene podatkovne vire v empiričnem družboslovju. Vprašanja lahko razvrstimo v dve osnovni skupini glede na splošno razlikovanje med (1) objektiviranim merjenjem in (2) subjektiv(ističnim) vrednotenjem. Če z odgovori na vprašanja »merimo« izkustvene pojave v objektivni stvarno-

sti, lahko govorimo o *subjektivnem vrednotenju*, ki ga je načelno (glede na predmet raziskovanja) mogoče nadomestiti z objektiviranim merjenjem (npr. z enostavnim ali sistematičnim opazovanjem ter z analizo institucionalnih zapisov ali arteficialnih podatkov). Tu respondent nastopa kot moteči dejavnik, kot (nepotrebni) posrednik, ki zmanjšuje zanesljivost in veljavnost merjenja. Zanje se ne odločamo iz načelnih razlogov, ampak zaradi pocenitve raziskovanja, prihranka časa in/ali nedostopnosti objektivnejših podatkovnih virov. Z vprašanji druge vrste pa objektivirano merimo (z različno stopnjo natančnosti in zanesljivosti) individualno znanje, vrednotenja, stališča ipd., česar ni mogoče dojemati drugače kot v komunikacijskem procesu.

Skupna metoda generiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja pogosto zamegljuje *razlike v ciljih raziskovanja*. Mnenjske raziskave (tako bomo v nadaljevanju zaradi enostavnosti imenovali metodo generiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja) se prevladujoče uporabljajo kot sredstvo za doseg vsaj treh skupin ciljev:

1. proizvesti *model javnega mnenja*,
2. preizkušati posamične *hipoteze*, izpeljane iz teoretskega modela, o zakonitostih v družbenih pojavih, ki jih je mogoče objektivirano meriti na individualni ravni,
3. (p)opisati značilnosti populacije (npr. popis prebivalstva).

Metoda mnenjskih raziskav se je razvila v tesni povezanosti z razvojem statistike, zlasti teorije verjetnosti in na njej zasnovanega naključnega vzorca kot enega izmed bistvenih elementov sistematičnosti generiranja podatkov. Ta razvoj je pomembno vplival tudi na standardizacijo intervjujev oz. vprašalnikov (anket), npr. z izdelavo posebnih lestvic za merjenje stališč. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da metoda »intervjuja« sega mnogo dlje v preteklost, kot segajo začetki sodobne sociologije, in da se je razvila pod vplivom povsem določenih družbenih *interesov*. In končno, ekspanzija mnenjskih raziskav v sodobnosti (anketomanija ali sondomanija) je v precejšnji meri tudi rezultat *operacionalizma* v dvajsetih letih tega stoletja, ki je zahteval popolno identičnost med pojmom in operacijami (postopki empiričnega raziskovanja), tako da končno pojem »ne pomeni nič drugega kot množico operacij; pojem je sinonim za ustrezajočo množico operacij« (Bridgman, 1927). Tako reduciran model operacionalnega definiranja pojmov v bistvu ostaja na ravni ostenzivne definicije (npr. inteligenca je natančno to, kar izmerimo z nekim testom, javno mnenje je natančno to, kar ugotovimo z mnenjsko raziskavo).

Problem bi lahko zdaj – glede na odnos »kritične teorije« do »administrativnega raziskovanja« – opredelili takole: Kako začetne pobude in takratne razmere v družbi in znanosti opredeljujejo funkcijo in naravo sodobnega mnenjskega raziskovanja? Ali logika, »skrita« v postopkih in operacijah mnenjskih raziskav, determinira cilje raziskovanja?

Predhodnike oz. zametke empiričnega družboslovnega raziskovanja bi lahko poiskali že v Angliji konec 18. stoletja – v proučevanju »socialnih vprašanj«, v katerem so se prvič začeli uporabljati standardizirani vprašalniki in iz katerega se je razvilo sistematično zbiranje podatkov o prebivalcih specifičnih geografskih, kulturnih ali administrativnih okolij, t. i. *social surveys* (nem. Sozialforschung). Podatki so bili namenjeni državni administraciji, le redko pa uporabljeni za znanstveno proučevanje ali kot podlaga teoretske tematizacije (Mitchell, 1968: 100, Maus, 1973: 26). Predmet teh študij, ki so bile pogosto izrazito *kritične*, so bile posledice zgodnjekapitalistične industrializacije v družbeni strukturi in še zlasti za proletarijat, posebej za ženske in otroke. Poleg etnologije, kjer je nestandardizirani intervju obveljal kot poglobitni vir informacij (v katerem pa je bil poudarek na *kompetentnosti respondenta*), lahko za glavno spodbudo razvoju znanstveno zasnovanega, standardiziranega intervjuja štejemo dejavnost angleških kraljevih komisij (Royal Commissions) v začetku 19. stoletja, usmerjeno v razkrivanje položaja proletariata v razvijajočih se industrijskih mestnih aglomeracijah. Delo komisij je običajno temeljilo na poročilih izvedencev, zdravnikov in inšpektorjev, na pogovorih z delavci in skupinskih razpravah, ki so jih usmerjali z bolj ali manj standardiziranimi vprašalniki. Vprašalniki so bili sredstva za zbiranje podatkov, s katerimi naj bi dobili bolj objektivno sliko položaja delavstva od tiste, ki so jo dajali poročila in izjave lastnikov in upraviteljev podjetij. Na pomen razvijajoče se »socialne statistike« (tudi »socialne fizike« ali »moralne statistike«) za tisti in prihodnji čas je opozarjal tudi Marx (npr. v predgovoru k prvi izdaji *Kapitala*), obilno pa jo je – poleg lastnih opazovanj – uporabil Engels v *Položaju delavskega razreda v Angliji* (1845). Pomen Engelsove študije ni v izvirnosti metode oz. virov podatkov niti podatkov samih, saj so bili večidel že objavljeni, ampak v cilju in izhodišču obravnavanja podatkov. Lahko bi zatrdili, da je Engelsovo delo prvi poskus uporabe »socialne statistike« v razkrivanju in pojasnjevanju *razrednega* položaja proletariata.¹

Okvir za študije revščine, nepismenosti, bolezni in drugih »socialnih vprašanj« so bili popisi prebivalstva (v Angliji po 1801), tudi sami posebna vrsta pregledne študije (social survey). Raziskovanje se je poslej začelo tudi metodološko izpopolnjevati, zlasti pod vplivom statističnih društev. Hkrati pa je ta dejavnost začela širše odmevati v družbi z razvijajočim se tiskom. Med najostrejšje kritike socialnih problemov v Angliji v tem času sodi publicist Henry Mayhew, eden izmed ustanoviteljev časopisa *Punch*, ki je prvi začel uporabljati »neusmerjeni intervju«, pa tudi celotni literarni krog okrog Charlesa Dickensa.

¹ V obravnavi »stališč buržoazije do proletariata« pojasnjuje Engels v opombi: »Da se izognem vsem nesporazumom in iz njih izvirajočim očitkom, hočem še pripomniti, da sem govoril o buržoaziji kot *razredu* in so mi vse reči, ki sem jih omenil o posameznikih, samo označbe za mišljenje in ravnanje *razreda*.«

Raziskovanje socialnih vprašanj se je zelo razmahnilo zlasti v Angliji in Združenih državah Amerike konec 19. stoletja in pretežno ohranilo tradicionalno socialnoreformistično usmerjenost tako v Evropi kot onstran Atlantika.² Že Engels pa je v svojem Položaju razkrival tudi hinavščino dela predstavnikov »srednjega razreda« v proučevanju socialnega položaja delavstva (npr. Ure), predvsem pa socialne zakonodaje. To konservativno, eksplicitno protisocialistično usmerjeno tradicijo »socialne statistike« je v drugi polovici 19. stoletja nadaljeval zlasti francoski inženir Le Play in vplival na velik krog zlasti katoliških raziskovalcev v Franciji, pa tudi drugod (Maus, 1973: 30), ne samo in predvsem s svojim konservativizmom, ampak zlasti z dosledno metodološko zasnovo svoje »sociografije«. V raziskovanju je prevladovala socialnoreformistična usmerjenost za izboljšanje življenjskih razmer delavstva, ki so jo v ZDA še posebej podpirali reformistično naravnani novinarji razvijajočega se množičnega tiska ob podpori socialnoreformističnih združenj.

Dvajseto stoletje je pomembno preobrazilo empirično družboslovno raziskovanje. (1) Iz dotedanjih občasnih in posamičnih poskusov se je (naprej v ZDA) razvilo v *trajno, organizirano* dejavnost v okviru univerzitetnih središč z razvito publicistično dejavnostjo. (2) Razvije se *metodološki diskurz*, v revijah se začno pojavljati razprave o metodoloških problemih intervjuja in vprašalnika ter vzorčenja. Za prelomnico lahko štejemo Thurstonov članek v *American Journal of Sociology* (1928) o merljivosti stališč, v katerem je razvil še danes pogosto uporabljano Thurstonovo lestvico. (3) Že med drugo svetovno vojno se uveljavi nova vrsta empiričnega raziskovanja, ki je s pridom uporabila vsa dotedanja raziskovalna dognanja: *tržno raziskovanje*. Nova smer z dotedanjim angažiranim proučevanjem socialne problematike, ki je bilo usmerjeno v socialne reforme, nima razen raziskovalnih metod nič skupnega. Po prvih posameznikih, ki so se lotili tržnega raziskovanja ob prodajni aktivnosti, in raziskovalnih oddelkih pri oglasnih agencijah se razvijajo samostojni tržno usmerjeni raziskovalni inštituti (1935 znameniti Gallupov inštitut), katerih komitenti so bili v veliki meri tudi časniki. Profesionalizacija empiričnega raziskovanja je sicer povečevala zanimanje za zanesljivost, delno tudi veljavnost raziskovanega instrumentarija, hkrati pa je empirično raziskovanje zaradi vse večjih stroškov vse bolj vodila v odvisnost od kapitala in oddaljevala od kritične refleksije. Podrejenost kapitalu in/ali državi je že med obema vojnoma, zlasti pa po drugi svetovni vojni, vse bolj sprožala vprašanja o družbeni vlogi mnenjskega raziskovanja in njegove znanstvene produktivnosti.

Vpogled v »predzgodovino« mnenjskega raziskovanja nedvomno dokazuje, da ni *vzdržna teza o determiniranosti* generiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja z »administrativno ideologijo«. Prav

² Marx v predgovoru k 1. izdaji *Kapitala* označuje člane »preiskovalnih komisij«, ki so delovale v Angliji, za »izvedene, nepristranske in brezobzirne moše.«

nasprotno je v zgodovinskem razvoju mnenjskega raziskovanja dovolj razvidno, da je ta metoda empiričnega raziskovanja (npr. v obliki »socialne statistike« 18. in 19. stoletja) bila zasnovana kot »kritični impulz« – ne sicer proti ideologizirani *znanosti*, kot sta kasneje zahtevala Adorno in Horkheimer, ampak *proti ideologizirani zavesti vladajočega razreda*. Na tej osnovi je mogoče sklepati, da nikakor ne gre za načelno nasprotje med kritično teorijo in mnenjskimi raziskavami, pač pa, da velik del (empiričnega) družboslovnega raziskovanja v razvitem kapitalizmu pade pod splošni zakon kapitalistične produkcije in njegov cilj ni uporabna vrednost raziskovanja, tj. njegova *znanstvena relevantnost*, ampak *menjalna vrednost*. Začetki empiričnega družboslovja oz. mnenjskih raziskav sodijo v čas progresivne buržoazne ideologije, v čas uveljavljanja novih, kapitalističnih odnosov, ko je že samo empirično registriranje teh procesov prispevalo k ukinjanju fevdalne metafizike in s tem k razvoju nove, buržoazne družbe. Danes bi empirično družboslovje *brez kritičnega impulza* teorije perpetuiralo obstoječe odnose v kapitalistični družbi: v precejšnji meri to tudi počne. V takih okoliščinah gre prvo mesto kritični teoriji, kritiki konkretnega empiričnega raziskovanja, ki lahko razkrije in udejani njegov emancipatorični potencial. Spet drugačno naravo pa ima empirično družboslovje v pokapitalističnih družbah, kjer nastopa empirija predvsem kot kritični impulz nasproti ideologizirani abstraktni družbeni znanosti, proti formalizmu in poenostavljenemu posploševanju ter za razkrivanje razlik v interesih in družbenih protislovij.

Statistične predpostavke »mnenjskih raziskav«

Sodobne mnenjske raziskave so neločljivo povezane z razvojem in uporabo statističnih metod.

Sredi 19. stoletja – v obdobju razmaha »socialne statistike« – sta se uveljavili dve izrazito nasprotni gledanji na uvajanje statistike v družboslovje. Med najostrejšje nasprotnike statistike je sodil A. Comte, sicer utemeljitelj opazovanja, eksperimenta in primerjalne metode v sociologiji. Pozitivist Comte, ki je v mladih letih poučeval matematiko, je ostro nasprotoval družboslovni uporabi »okornega in smešnega preračunavanja goljufive teorije verjetnosti«, ki jo je označeval za »resno družbeno nevarnost, da bi podpirali izredno škodljive zablude, ker jih (teorija verjetnosti) obdaja z impozantnim videzom umnosti« (Maus, 1973: 22). Comtova kritika je bila namenjena predvsem prizadevanjem A. Queteleta, da bi na statističnih osnovah razvil »socialno fiziko« oz. »moralno statistiko«, ki bi temeljila na objektivnem opazovanju, merjenju in štetju dejavnosti oz. značilnosti individuov in na tej osnovi ugotovila zakonitosti v množičnih pojavih.

Queteletova prizadevanja so naletela na velik odpor zlasti v konservativnih krogih, ki so v proučevanju zakonitosti človeškega vedenja in

delovanja videli nevarnost za dotlej prevladujoča idealistična pojmovanja o svobodi človekove volje. Tako kot sodobna nasprotja med kritičnim in administrativnim raziskovanjem tudi razprave o vlogi statistike v 19. stoletju niso bile brez političnega ozadja. Podobno kot je Marx v razpravah o svobodi tiska v štiridesetih letih prejšnjega stoletja pogosto dokazoval pruski konservatizem s primerjavo z razvojem tiska, npr. v naprednejši Franciji in Belgiji, je nemški statistik J. Fallati (1846) pojasnjeval odpor do statistike v Nemčiji kot posledico »odsotnosti javnosti, ki jo imajo Anglija, Francija in Belgija«. S primeri (statističnih) anket v teh državah je dokazoval, da »povsod, kjer ni javnosti politike in svobode tiska, ni zaupanja v statistiko, s čimer sta seveda bolj ali manj omejena tudi njen razvoj in vpliv« (Maus, 1973: 33).

Za zadnjo veliko prelomnico v razvoju mnenjskih raziskav lahko štejemo leto 1915, ko je bil prvič uporabljen *naključni vzorec* v neki empirični družboslovni raziskavi (A. L. Bowley). Pomembno je seveda, da se je v tem obdobju empirično družboslovno raziskovanje že močno razmahnilo, še zlasti v ZDA pod vplivom chikaške šole, ki v začetnem obdobju sicer ni razvijala kvantitativnih metod. S tem se statistika spremeni iz golega sredstva za natančnejše opisovanje množičnih pojavov v analitično sredstvo za posploševanje in pojasnjevanje. Reprezentativni vzorec je šele dokončno odprl pot za tržne raziskave in raziskave »javnega mnenja«, hkrati pa sprožil številne spore o vlogi in pomenu reprezentativnega vzorčenja in statistične analize podatkov sploh v družboslovnem raziskovanju.

Danes bi najbrž težko našli resnega znanstvenika, ki bi se bil pripravljen strinjati s Comtovo tezo o »resni družbeni nevarnosti« statistike. Nedvomno pa je res, da se taka nevarnost skriva v statistiki tako kot v vseh znanstvenih disciplinah tedaj, ko je znanje le površno, nesistematično, naključno. Statistika po eni strani gotovo zbližuje (ali daje vsaj možnost za zbliževanje) naravoslovne in družboslovne znanosti in s tem prispeva k razvoju inter- in transdisciplinarnega raziskovanja, ki vse bolj postaja praktična potreba in nujnost z razvojem takih dejavnosti, kot je informacijska dejavnost. Po drugi strani pa statistika zaradi svoje transdisciplinarnosti hkrati ogroža disciplinarne monopole, proti katerim tudi znanost ni odporna in jih celo institucionalizira. Odpor do statistike v družboslovju je v veliki meri rezultat tradicionalnega mišljenja, ki družboslovno znanost definira le negativno – kot znanost, ki *ni* naravoslovna, ki je *različna* od vsega tistega, v čemer domujejo metode matematičnega in statističnega raziskovanja. Dokaz za to je že dejstvo, da na taki negativni logiki pri precejšnjem številu študentov temelji tudi odločitev za študij družboslovnih znanosti in da (zaradi tega) uvajanje matematike, statistike, računalništva ipd. v družboslovni študij pogosto sproža odpor, ki nima nikakršne racionalne osnove, saj je to *odpor do neznanega*. Tudi mistifikacija statistike kot univerzalnega ključa za premostitev vseh problemov je predvsem plod *neznanja* (bodisi statističnega bodisi družboslov-

nega). Prav mistifikacija statistike pa je edino racionalno jedro odpora proti statistiki sploh. V nasprotju med administrativno in kritično komunikologijo gre prav za to: na eni strani mistifikacija statistike oz. redukcija komunikologije na uporabo tistih raziskovalnih metod, ki dopuščajo (zahtevajo) rabo metod statistične analize podatkov, na drugi strani odpor do take usmeritve, ki je v najboljšem primeru utemeljen v mistifikaciji statistike, ne pa v statistiki sami.

(Se nadaljuje)

»Javno mnenje« in spori v komunikologiji (2)

Javno mnenje – znanstveni ponaredek ali dejanskost?

V družboslovni literaturi se srečujemo z dvema skupinama definicij javnega mnenja:

1. skupino sestavljajo definicije tipa »javno mnenje je mnenje javnosti«, torej mnenje določene socialne kategorije. Splošna oznaka sicer vzbuja vtis, da gre za tautologijo, vendar je to le videz. V to skupino lahko uvrstimo vse tiste definicije, ki izhajajo iz (možnega) obstoja *javnosti*, ki pa jo različno definirajo. Tukaj nas razlike v pojmovanju javnosti posebej ne bodo zanimale.

2. skupino sestavljajo definicije, da »je javno mnenje tisto, kar ugotavljamo z javnomnenskimi raziskavami« (operacionalistična definicija), oz. celo da »je javno mnenje rezultat javnomnenske raziskave«. Kot v prvi skupini gre tudi tu za zelo heterogene definicije oz. pojmovanja javnega mnenja, ki pa jim je skupno to, da ga *neposredno* povezujejo z raziskovalno dejavnostjo.

Ne da bi se hoteli podrobneje spuščati v obravnavo vsebine pojma javnost, moramo ugotoviti, da pojem javnost tako v pomenu socialne kategorije kot v pomenu narave (značilnosti) določene dejavnosti (javno kot nasprotje zasebnemu in prikritemu) sodi v družboslovni kategorialni aparat *vsaj* od poznega srednjega veka (Habermas, 1969; 1980). Pojem javnosti ima izrazito pomensko raznovrstnost, ki ni določena samo (in sploh ne predvsem) s specifičnimi teoretskimi pozicijami, ampak je zgodovinsko konkretno določena. Pojem *fevdalne reprezentativne javnosti* na primer v nasprotju z antičnim in meščanskim pojmom označuje *javno reprezentiranje gospodstva* (oblasti), torej ne socialno kategorijo kot pojem meščanske javnosti, ampak socialni status. Po eni strani je zato razumljiva in logično dosledna konstatacija N. Luhmana (1971: 339–401), da klasična kategorija javnosti ne samo praktično ne obstaja več, ampak je nasploh »preveč nedoločena, za analitične in za kritične namene neprikladna kategorija«, »agrarnozgodovinski pojem«, kategorija »staroevropske tradicije«, od katere se je sistemska teorija emancipirala.

Večina zagovornikov javnega mnenja kot mnenja javnosti nemožnost definiranja javnega mnenja »rešuje« tako, da »javno mnenje« pojmovno izenačuje z »javno oblikovanim mnenjem« (Hunziker, 1981:520), ki ga je seveda brez težav mogoče tudi empirično identificirati, na primer v množičnih občilih. Tako razumljeno »javno mnenje« pa je v bistvu identično strukturalno-funkcionalnemu pojmovanju, da »javnega mnenja« ne

oblikuje »javnost«, ampak *sistem političnega odločanja* (Luhmann, 1974:54). Po tej koncepciji javnost ni nič drugega kot institucionalizacija tem političnega komuniciranja in zagotavljanja pripravljenosti komunicirajočih, da se bodo ukvarjali s temami, ki jih proizvaja sistem političnega odločanja.

V danes že klasični obravnavi strukturnih sprememb javnosti Habermas sicer opozarja na nujnost zgodovinske obravnave javnosti: »Kot poskušamo pokazati, da v določenem smislu besede lahko o 'javnem mnenju' govorimo šele v Angliji poznega sedemnajstega in v Franciji osemnajstega stoletja, tako nasploh obravnavamo 'javnost' kot zgodovinsko kategorijo. V tem se naš postopek iz temeljev razlikuje od postopkov formalne sociologije . . .« (Habermas, 1969:4). Za meščansko (liberalno) javnost, ki je predmet njegove analize, Habermas posebej poudarja, da je ni mogoče obravnavati ločeno od »neponovljive zgodovine meščanske družbe«, predvsem pa je ni dopustno prenesti kot »idealni tip« na formalno enake odnose katerekoli zgodovinske situacije. Habermas sam se je očitno zavedal nevarnosti poskusov, da bi kategorijo javnosti definirali kot občo kategorijo (podobno kot npr. kategorijo produkcije), ki se v konkretni zgodovinski situaciji vedno konstituira kot določena posebna javnost (Splichal, 1981:1611). Ta »nevarnost« ni zgolj hipotetična; ne le v vsakdanji govorici, ampak tudi v znanstvenem diskurzu so bile »konstituirane« »svetovna javnost«, »proletarska javnost«, »socialistična javnost«, »samoupravna javnost«, da »napredne javnosti« sploh ne omenjamo.

Kljub eksplicitnemu opozorilu na nujnost konkretne zgodovinske obravnave javnosti pa je Habermas sam podlegel idealizmu. Podobno kot Mills tudi Habermas (prav z obsežnim citatom iz Millsa) sklene svoje proučevanje javnosti z ugotovitvijo, da je razpadla, ne da bi razkril njeno razredno naravo, in z iluzorično predstavo – ki sicer ni tako izrazita kot pri Millsu, za katerega je javnost večni ideal demokracije nasploh – da se lahko javnost in javno mnenje ponovno konstituirata. Ideal javnosti temelji na predpostavki o *neodvisnosti* med oblastjo in javnostjo, namesto da bi bilo tematizirano *protislovje* med oblastjo in javnostjo. Ostane pa prezrto, da je javnost *dvakrat osvobojena* oblasti: (1) *ni podrejena* oblasti in (2) *nima* oblasti. Ni javnost neodvisna od oblasti (saj se, kot ugotavlja Habermas, nujno konstituira *v odnosu* do oblasti), ampak je *oblast odtujena javnosti*. Praktična posledica take enostranske tematizacije je, da je (meščanska) javnost v bistvu (kot javnost) sploh zvedena na dostopnost. Čeprav Habermas na primer ves čas poskuša dokazati, da javno pomeni *nekaj več* od obče dostopnosti, mora(?) na koncu vendarle priznati, da »meščanska javnost stoji in pade z načelom obče dostopnosti« (Habermas, 1969:110). Javnost je konstituirana v odnosu do oblasti izključno v sferi komuniciranja (publicistike), zunaj politične sfere (procesov odločanja) in zunaj produkcijske sfere. Ob tem najbrž lahko rečemo, da ni nikakršno naključje, da je Marx javnost in javno mnenje (v pomenu mnenja javnosti) obravnaval le redko, predvsem pa z veliko mero *ironije*.

Kot že rečeno, ni naš namen, da bi se izčrpnjeje ukvarjali z različnimi pojmovanji javnosti in javnega mnenja v pomenu mnenja javnosti, ki praviloma izhajajo iz tradicije liberalnega kapitalizma in (tudi praviloma) abstrahirajo specifične zgodovinske okoliščine razvoja buržoazije kot razreda (Vreg, 1980). S preходом v monopolistično in imperialistično fazo je kapitalizem sam povzročil razkroj liberalne meščanske javnosti. »Princip publicitete na temelju publike izobraženih ljudi, ki rezonirajo in uživajo v umetnosti in v mediju meščanskega tiska – ki je bil v začetku udejanjen v nedvoumno kritični funkciji proti tajni praksi absolutistične države in utrjen v metodah organov pravne države – je bil prefunkcioniran v demonstrativne in manipulativne namene« (Habermas, 1980:10), tako da se je meščanska javnost v bistvu refevdalizirala. Pasivizacija, depolitizacija javnosti v bistvu pomenita ukinitve javnosti kot posebne socialne kategorije, kot subjekta »javnega mnenja«. Habermas vidi poglavitni vzrok za razpad javnosti v naraščajočem državnem intervencionizmu, podobno kot Mills: Institucije oblasti vdirajo v javnost in vse bolj omejujejo njeno avtonomnost v oblikovanju mnenj z diskusijo, tako da le-ta končno razpade v »množico«. Ne upošteva pa, da ta proces konkretno zgodovinsko (lahko) poteka prav v nasprotni smeri, da se namreč meščanska javnost prelevi v subjekt javnega reprezentiranja gospostva. Izhod iz dvojne osvobojenosti od oblasti je (tudi) v prihodu na oblast. Javnost izgine kot javnost, ne pa kot subjekt.

Proces razkroja klasične liberalne javnosti se začneja že konec 19. stoletja, torej v obdobju nastajanja *množičnega* tiska oz. v obdobju, ko pride tudi komunikacijska sfera pod splošni zakon kapitalističnega načina produkcije. Buržoazija se je v boju za uveljavitev svojih interesov (najprej proti domači aristokraciji, potem proti buržoazijam tujih dežel) prisiljena potegovati za podporo proletariata in prikazovati svoje delne interese kot obče, »višje« nacionalne interese (Splichal, 1981:96; 1984:32). Razvoj buržoazne politične propagande tako ne gre le v smeri nadaljevanja nekdanje državne represije (npr. v obliki cenzure) in legitimizacije oblasti, ampak tudi v smeri pritegnitve publik k določenim posameznim ciljem (vključno z zagotavljanjem podpore za vojaške akcije) s politično propagando, ki se v veliki meri zgleduje pri reklamah, da bi v ciljnih publikah dosegala zaželene učinke.

Javnost kot subjekt javnega mnenja *po eni strani* »sublimira« v meščansko-parlamentarno oblast, *po drugi strani* pa razpade v množico, ki ni – kot je bila liberalna javnost – »v odnosu do oblasti«, ampak predvsem v odnosu do množičnih medijev. Na eni strani se konstituira kvazijavno mnenje, javno objavljeno mnenje institucij oblasti (kot so govori, izjave, obvestila); na drugi strani obstajajo neformalna nejavna, individualna mnenja (Habermas, 1969: 308–310), ki niso več povezana s političnimi institucijami. Ta razkol javnosti je realna podlaga, na kateri se razvije socialno-psihološko empirično raziskovanje »javnega mnenja«, najprej v Združenih državah Amerike in potem na evropskih tleh.

Ugotovili smo že, da dvajseta leta v več razsežnostih označujejo prelomno obdobje empiričnega družboslovnega raziskovanja: od institucionalizacije empiričnega raziskovanja na univerzah do razvoja empiričnih metod in uveljavitve oz. uporabe teorije verjetnosti. Ključna »inovacija« je gotovo uporaba novih dognanj v tržnem raziskovanju, katerega (edini) predmet so konsumpcijske potrebe in zmožnosti posameznikov, še zlasti pa njihove motivacije za določen način konsumpcijskega vedenja.

Razpad javnosti kot (liberalne) javnosti je povzročil transformacijo javnega mnenja iz dejanskega mnenja javnosti v golo fikcijo in krinko, pod katero se skriva manipulativno javno objavljane privilegiranih mnenj. V tem okviru so izkušnje socialno-psiholoških tržnih raziskav, ki so dosegle raven objektivnega merjenja in dovolj zanesljivega napovedovanja vedenja konsumentov, postale močno relevantne za institucije politične elite in politične propagande, torej za zagotavljanje uspešnosti manipulativnega pridobivanja podpore v množici za politične cilje in odločitve vlade in njenih organov. Empirično raziskovanje javnega mnenja je bilo rezultat dejanskega izenačevanja konsumpcijske in politične sfere (dejanskega razpada javnosti v množico, zatona kritične publicitete), ne pa nasprotno. »Javno mnenje« je postalo *predmet raziskovanja* s tem (potem), ko je postalo *predmet vladanja* (manipulacije). Kritika uporabe (zlorabe) znanstvenih spoznanj s področja empiričnega družboslovnega raziskovanja za »protidemokratske vindikacije merjenja in proizvajanja javnega mnenja« (Keane, 1984:148) spregleduje, da tako raziskovanje samo povečuje zanesljivost in učinkovitost usklajevanja množične zavesti z dejansko odtujenimi družbenimi odnosi, nikakor pa ga ne omogoča oz. ni njegova (zgodovinska) predpostavka. Sploh ne gre za »tiho izenačevanje med univerzumom konsumpcije in politike« (Keane, 1984: 148), ampak za popolno eksplicitno uporabo enakih postopkov raziskovanja, ki dosega tudi enako (visoko) stopnjo vindikacije. Poudariti hočemo, da »protidemokratske« narave nimajo konkretne metode raziskovanja mnenj, ampak da je sam predmet raziskovanja rezultat nedemokratskega dejanskega družbenega razvoja, in da je prav takemu razvoju podrejen cilj raziskovanja. (V analogiji bi sicer lahko tudi trdili, da je atomska fizika krivec za atomsko bombo, pri čemer je v tem primeru znanost [fizika] dejansko proizvedla možnost zlorabe, medtem ko je bila v našem primeru znanost zlorabljena v zunaj nje proizvedenih nedemokratskih okoliščinah). Razvoj metode objektiviranega merjenja v obliki odgovorov na vprašanja v okviru socialne statistike 19. stoletja je nedvomno zadosten dokaz neveljavnosti izenačevanja empiričnega (mnenjskega) raziskovanja s podrejanjem institucijam oblasti *nasploh*, ne le v konkretnih zgodovinskih okoliščinah poznega kapitalizma.

Vsekakor je empirično raziskovanje mnenj, interesov in v njih skritih potreb in vrednot težavno početje, če ne gre za srečno zgodovinsko okoliščino, da najdemo v praksi jasno in polno izraženega razrednega, slojevskega ali skupinskega duha v najširšem pomenu, kot je temu dejal

Marx, ampak mu moramo pomagati na površje, v »javnost« z usmerjenim intervjujem. Kot so v življenju pomembne razlike med tistim, kar ljudje govorijo, in tistim, kar mislijo ali si samo umišljajo o sebi in drugih, tako in še bolj pomembno je treba v empiričnem raziskovanju razlikovati fraze in domišljanja posameznikov in skupin od njihovih dejanskih stališč, mnenj in interesov; njihove predstave od dejanskosti. To enako velja tako za javno objavljena, običajno vladajoča mnenja, npr. v množičnih občilih, kot za zasebno, anonimno izražena mnenja v raziskavah, ki so nujno sociološko-politične: politika jih lahko upošteva in se jim prilagaja, lahko z njimi manipulira in jih poskuša spreminjati. Politika mora, če hoče biti učinkovita, upoštevati stanje in razvoj (množične) zavesti in množičnih mnenj – pa naj bo politika avtoritarna ali emancipatorična sila. Empirično raziskovanje mnenj je zaradi zainteresiranosti politike vedno tudi politično delovanje, pa naj se hočejo raziskovalci »odnosa do oblasti« še tako osvoboditi.

Če iz kritik empiričnega raziskovanja »javnega mnenja« izločimo ideologizirane abstraktne ugovore (npr. da je »protidemokratsko«), ostanejo za racionalni diskurz naslednje teme (teze):

1. Mnenjske raziskave predpostavljajo, da vsak posameznik ima ali celo mora imeti mnenje o vsem (Keane, 1984:148; Bourdieu, 1979:124).

2. Empirično raziskovanje mnenj predpostavlja, da »je mogoče mnenja statistično vzorčiti, jih predstaviti v tabelah kot rezultate in matematično rekonstruirati« (Keane, *ibidem*).

3. Predpostavlja se, da imajo vsa mnenja enako vrednost oz. realno pomembnost (Bourdieu, *ibidem*).

4. Predpostavlja se, da v družbi obstaja konsenz o tem, katera vprašanja so pomembna in jih je (zato) treba postaviti respondentom (Bourdieu, *ibidem*).

Teza o implicitni predpostavki mnenjskih raziskav, da vsak posameznik mora imeti mnenje, je preprosto – zabloda. Utemeljena je namreč na dognanju, da so v *interpretacijah* izsledkov mnenjskih raziskav odgovori »ne vem«, »ne poznam«, »ne morem odgovoriti« ipd. pogosto *ignorirani*, namesto da bi bili *posebej analizirani*, ker niso rezultat naključij, ampak dejanskega položaja človeka v družbi (Bourdieu, 1979:125). Ne gre torej za načelno nemožnost, ampak za vprašanje, zakaj možnost analiziranja ne-odgovorov v raziskovalni praksi ni uveljavljena kot integralni del preskušanja veljavnosti (npr. Michelat, Simon, 1985). Kot kasneje ugotavlja Bourdieu (1985), je to predvsem vprašanje *avtonomije znanosti* v konkretni družbi. Empirično družboslovno raziskovanje prav zaradi finančne zahtevnosti relativno hitro podlega vplivom naročnikov oz. financerjev – ne le v izboru vprašanj, ampak tudi s pristajanjem na deskriptivno predstavitev izsledkov in izločanjem vprašanj in metod, ki bi omogočile pojasnjevanje teh izsledkov, ker to naročnika običajno ne zanima (Bourdieu, 1985: 134, 138).

Najočitnejši izraz zanimanja politike za mnenjske raziskave v meščan-

skih demokracijah je *zakonsko urejanje* mnenjskega raziskovanja, predvsem raziskovanja oz. napovedovanja volilnega vedenja (Lazareff, 1984). Večino zakonov prepoveduje objavljane izsledkov mnenjskih raziskav o volilnem vedenju v celotnem predvolilnem obdobju (npr. Portugalska, Brazilija) ali v zadnjih nekaj dneh pred volitvami oz. med volitvami (npr. ZR Nemčija, Velika Britanija) ali pa za objavo zahteva dovoljenje upravnega organa (npr. Francija), pri čemer se omejitve ali prepovedi nanašajo na množične medije nasploh (v večini držav) ali samo na določene medije (npr. v Kanadi na elektronske medije). Zakonske omejitve volilnih raziskav, predvsem pa omejitve objavljania izsledkov raziskovanja v množičnih občilih (ki se sicer vse bolj pogosto, zlasti v Franciji in ZDA, pojavljajo tudi kot financerji tovrstnega raziskovanja), ne zadevajo le vprašanja dejanske svobode tiska, ampak opozarjajo tudi na možnost, da bi prav mnenjsko raziskovanje poseglo v proces vladajoče industrijske (tj. državne in partijske) množične »produkcije mnenj« kot kritični impulz. Podrejanje empiričnega raziskovanja mnenj in javnega objavljania v raziskavah razkritih mnenj vladajočemu pravnemu redu nedvomno dokazuje, da empirično raziskovanje samo po sebi nikakor nima inherentne administrativne narave, ampak mu je lahko celo sovražno, tako kot je bila socialna statistika 19. stoletja v veliki meri usmerjena proti (prvotnim) oblikam kapitalistične akumulacije.

Keanov očitek o statistični mistifikaciji mnenjskih raziskav je primer poenostavljenega (in zato napačnega) razumevanja pomena in možnosti statistične analize podatkov v obliki odgovorov na vprašanja, ki smo ga že obravnavali. A ponovimo:

Res je, da mnenjske raziskave pogosto (razloge npr. navaja Bourdieu) ostajajo le na ravni »sumiranja empirično obstoječih mnenj posameznikov«, vendar seštevalni deskriptivizem ni logični deficit metode raziskovanja, ampak posledica podreditve uporabljene metode naročnikov interesom (tj. ciljem raziskovanja). Keane utemeljeno dokazuje poblagovljenje oz. komercializacijo oblikovanja mnenj, a ne razlikuje med dejanskim procesom razkroja javnosti ter pristajanjem na rezultat tega procesa, ki je impliciran v nekritičnem mnenjskem raziskovanju.

Od vseh argumentov o neveljavnosti empiričnega raziskovanja mnenj je videti najbolj tehtna Bourdieujeva ugotovitev, da tako raziskovanje predpostavlja enako vrednost oz. realno pomembnost vseh mnenj v družbi oz. v vzorcu respondentov. Če bi se ta predpostavka izkazala za dejansko, pa to vendarle ne bi bil dokaz »administrativne narave« mnenjskih raziskav, ampak le pomembne pomanjkljivosti in zato morda celo neveljavnosti mnenjskega raziskovanja. Bourdieu (1979: 126–127) opozarja na dve načeli »produkcije mnenj«, ki ju model empiričnega mnenjskega raziskovanja ne upošteva:

1. neenakomerno porazdelitev »politične kompetence«, ki temelji na (političnem) znanju in izobrazbi (zato že verjetnost, da posameznik sploh ima mnenje, ni konstantna), in

2. »razredni etos«, tj. sistem implicitnih vrednot, ki ga človek interiorizira od najbolj zgodnjega otroštva naprej in ki je temelj generiranja odgovorov na najbolj različna vprašanja.

Menim, da mnenjsko raziskovanje načelno ne omogoča objektiviranega merjenja »politične kompetence« respondentov kot podlage za pojasnjevanje porazdelitve mnenj (vključno z ne-odgovori) v družbi. Res pa je, da empirično mnenjsko raziskovanje (tudi) »politično kompetenco« lahko samo ugotavlja kot dejstvo, kot rezultat, ne more pa ničesar povedati o procesu njenega nastajanja. Za razkrivanje in pojasnjevanje odsotnosti/prisotnosti oz. različne stopnje politične kompetence posameznikov so potrebne posebne raziskave, katerih izsledke pa je mogoče smiselno uporabiti tudi pri pojasnjevanju izsledkov raziskovanja »javnega mnenja«, čeprav gotovo ne v vseh podrobnostih, zlasti ko gre za subjektivne razsežnosti politične socializacije. Ob tem pa moramo seveda ugotoviti, da procesi posameznikove politične socializacije, katerih rezultat je »politična (ne)kompetentnost«, ostajajo prikriti tudi v realnih procesih »boja mnenj«, da tudi tam niso predmet tematizacije. S tega stališča torej raziskovanje »javnega mnenja« ni nič bolj pomanjkljivo, kot je sam proces dejanskega oblikovanja mnenj ali kot je bilo oblikovanje javnega mnenja liberalne meščanske javnosti.

Gotovo drži, da raziskav »javnega mnenja« običajno ne zanima, rezultat česa so mnenja posameznikov. Taka redukcija zanemarja ključno vprašanje, *kdo oblikuje mnenje*, kdo pa ga le sprejema in ga izraža v zasebnem razgovoru z anketarjem. Mnenje je tako definirano s konsumpcijske strani (skladno s konceptom javnosti kot pasivne dostopnosti, kot »trga mnenj«), ne pa s produkcijske strani. Empirično raziskovanje »javnega mnenja« proučuje rezultat (mnenja) in se ne sprašuje, rezultat česa, kakšnih družbenih procesov je. Tako nezanimanje za vzroke (ali vsaj predpostavke) oblikovanja mnenj se izraža tudi v običajni odsotnosti vsakršne kritične refleksije o dominantni problematiki, ki je operacionalizirana z listo vprašanj v empirični raziskavi, v odsotnosti samospraševanja, *za koga* je z vprašanji operacionalizirana problematika *dejansko dominantna politična problematika* in *za koga* so »možni odgovori« v vprašalnikih dejanski odgovori, tj. dejansko možni načini premagovanja problemov v družbi. Kot utemeljeno ugotavlja Bourdieu, je dominantna problematika, kot se kaže v mnenjskih raziskavah, »problematika, ki bistveno zanima ljudi, ki imajo moč in ki se štejejo za dobro obveščene o sredstvih za organiziranje politične akcije«.

Vendar pa je mogoče kritiko, da mnenjsko raziskovanje ne upošteva različne veljavnosti mnenj (ki je seveda v tem, da imajo posamična mnenja glede na objektivne okoliščine različno verjetnost, da se bodo uveljavila kot skupinska ali celo »splošna«), nasloviti tudi na nasprotno stran. Ob odsotnosti dejanskega javnega mnenja se kot »javno«, »obče« ali celo »edino umno« mnenje legitimizira mnenje oblasti. Bourdieujeva kritika, da mnenjske raziskave »niso sposobne generirati nikakršne razumne

predikcije, kaj se bo zgodilo v krizni situaciji«, čeprav so sposobne dovolj natančno napovedati (ne)spreminjanje mnenj v stabilnih situacijah (1979: 128–129), je mogoče razumeti tudi kot prepričanje ali celo zahtevo, da imajo mnenjske raziskave za cilj opisovati in napovedovati *dejansko vladajoče mnenje*. Taka zahteva je seveda paradoksalna, saj je prav nasprotna kritiki mnenjskega raziskovanja, ki da je podrejeno intervencijam organov oblasti. Dejansko vladajoče mnenje ustvarjajo skupine (elite) *moči*, ki mu zagotavljajo tudi *publiciteto*; za ugotavljanje vladajočega mnenja torej niso potrebne mnenjske raziskave. Nasprotno pa raziskovanje mnenja množic *razkriva nasprotje* med vladajočim mnenjem in mnenji, ki »nimajo enake veljave« oziroma »realne pomembnosti«. Razkrivanje obstoja »latentnih« mnenj, ki niso politično kompetentna in zato tudi nimajo možnosti, da bi prevladala v dani družbi, pa je prav cilj vsakega (tudi empiričnega) *kritičnega raziskovanja*.

S tem pa smo se vrnili k že postavljenemu, bistvenemu vprašanju družbenih subjektov, ki naročajo mnenjske raziskave in uporabljajo njihove izsledke, ki določajo raziskovalne cilje in tudi tako imenovana dominantna vprašanja. Gre torej za vprašanje avtonomnosti družboslovne (empirične) znanosti in njene kritične samorefleksije, *za koga* so mnenjske (in vse druge) raziskave. Če so v določenem zgodovinskem obdobju in določeni družbi mnenjske raziskave predvsem za nosilce dominantnega mnenja, potem iz tega dejstva še ni mogoče izpeljati splošnega sklepa o administrativni naravi mnenjskega raziskovanja. Neveljavnost takega sklepanja lahko dokažemo že s funkcijo mnenjskih raziskav v pokapitalistični družbi.

»Javno mnenje« v socializmu kot empirična kritika ideologije

Znano je, da socialistične družbe, ki so nastajale v revolucijah 20. stoletja, niso (bile) naklonjene razvoju kritične družboslovne znanosti, še zlasti pa niso bile naklonjene empiričnemu raziskovanju. Dolgo časa je veljala sociologija v celoti za »buržoazno znanost«, kasneje je ta »razredna narava« veljala le še za empirično družboslovno raziskovanje. Niso dostopni viri, na temelju katerih bi bilo mogoče dovolj zanesljivo sklepati o razlogih in (čeprav ideoloških) argumentih, ki so posameznike in organe oblasti vodili do sklepov o škodljivosti empiričnega raziskovanja, še zlasti ne o tem, ali je poleg enostranske interpretacije pomena »buržoazne sociologije« k radikalnemu zavračanju s svojo kritiko razvoja družboslovja v poznem kapitalizmu prispevala tudi kritična teorija. »Znanstvena« utemeljitev zavračanja sociologije, kakršna se je začela razvijati v 19. stoletju, je v izenačevanju »revolucionarne« obče sociologije z »zgodovinskim materializmom« na eni strani ter v dognanju o načelu sovražnosti buržoazne sociologije do marksizma na drugi strani. Ta pozicija je dolgo časa prevladovala v vseh socialističnih državah in povsod si je empirično

družboslovje stežka utiralo pot k družbenemu priznanju; še najlaže na Poljskem zaradi bogate predvojne sociološke tradicije.

Tudi uvajanje samoupravljanja v Jugoslaviji kot negacije državnega socializma (1950) še ni odprlo poti razvoju družboslovja. Za prelomnico bi lahko šteli šele leto 1958, ko je bil v Programu Zveze komunistov Jugoslavije svobodni razvoj vsakega posameznika razglašen za pogoj svobodnega razvoja vseh. V tem obdobju so se pojavili prvi prevodi metodoloških besedil o mnenjskem raziskovanju (npr. Deming, Moreno, Moser), zasnove sociologije kot (predvsem teoretične) znanstvene discipline, ki si je utrla pot tudi na univerze, in prve obsežnejše tematizacije metodoloških problemov empiričnega družboslovnega raziskovanja, ki so – razumljivo – gradile predvsem na dognanjih empiričnega družboslovja v razvitih meščanskih družbah (Supek 1958, 1960, Milić, 1958, 1965, Djurić 1962, Popović 1962, Toš 1963, Županov 1963 itd.). Za dokončen prelom z ideologizirano kritiko empiričnega družboslovja bi lahko šteli posvetovanje o metodoloških problemih empiričnega raziskovanja v Jugoslaviji leta 1965, kjer so se raziskovalci že lahko učili na lastnih, ne samo na tujih napakah.

V sredini šestdesetih let so se namreč intenzivirale samoupravne reforme z vse večjim poudarkom na političnem, ne samo ekonomskem – kot dotlej – razvoju samoupravljanja. Zaostroval se je proces diferenciacije v partijskem in državnem vodstvu – med tistimi, ki so želeli ohraniti polarizacijo na privilegirano upravljalno in deprivirano izvrševalno (produkcijsko) sfero, »trdo roko oblasti«, ter drugimi, ki so dejansko hoteli uveljaviti samoupravni socializem. Likvidiranje politične policije leta 1966 simbolično označuje konec obdobja, v katerem je bila policija (Uprava državne varnosti) kot organ socialistične države poklicana, da varuje in zagotavlja socialistični razvoj.

Empirično mnenjsko raziskovanje je doživelo v Jugoslaviji prve poskuse institucionalizacije na področju tržnega raziskovanja (v Zagrebu v petdesetih letih). Institucionalizacija samoupravljanja leta 1950 je pomenila tudi družbeno priznanje blagovne produkcije kot pogoja za preseganje državnega socializma in dejansko razvijanje socialističnih odnosov. Institucionalizacija samoupravljanja seveda sama po sebi ni mogla izsiliti politične decentralizacije, je pa odpirala možnosti večje avtonomnosti ne le ekonomskih, ampak tudi drugih subjektov. Vendar so v petdesetih letih le posamični poskusi empiričnega mnenjskega raziskovanja in neuspešni poskusi zasnove raziskav »javnega mnenja« (npr. iniciativa L. Vavpotiča z ljubljanske Pravne fakultete leta 1960). Leta 1962 je bila v Sloveniji izvedena prva mnenjska raziskava o »množičnih komunikacijskih sredstvih« na reprezentativnem vzorcu 12.000 respondentov, kar je za današnje pojme naravnost fantastično število. Za prvo politično javnomnejsko raziskavo pa lahko štejemo raziskavo Javno mnenje o osnutku nove Ustave, ki jo je izvedel leta 1964 Institut za družbene vede v Beogradu.

Po obračunu s politično policijo je tedanji predsednik Izvršnega sveta

slovenske skupščine Janko Smole jeseni 1966 javno predlagal, da je treba začeti raziskovati mnenja občanov o političnih vprašanjih (Delo, 21. 10. 1966). Med ključnimi argumenti za pobudo za raziskovanje »javnega mnenja« v samoupravni družbi je – tedaj sicer gotovo neprevladujoče – prepričanje, da je empirično raziskovanje mnenj dokaz ali pa vsaj izraz demokracije družbe ter da prav empirično razkrivanje politično pomembnih mnenj delavcev in občanov lahko prepreči družbene situacije, v katerih mnenja tajno »raziskuje« (samo) policija. V tem letu je bil tudi v Sloveniji znova pripravljen načrt za raziskovanje javnega mnenja pri tedanji Visoki šoli za politične vede, in po raziskavi o stališčih občanov do arabsko-izraelske vojne leta 1967 na kvotnem vzorcu je leta 1968 začel kontinuirano teči program Slovensko javno mnenje.

Jugoslovanski primer razvoja družboslovnih znanosti in posebej empiričnega raziskovanja mnenj nedvomno falzificira tezo o imanentni konservativni, »administrativni« naravi empiričnega raziskovanja, saj se je – prav nasprotno – empirično raziskovanje dejansko pojavilo kot neposreden izraz demokratizacije družbe. Kasneje je večkrat prihajalo do napetosti in celo konfliktov med politiko in raziskovanjem, ker je politika kot posredni ali neposredni naročnik empiričnih mnenjskih raziskav omejevala raziskovalno avtonomijo, tako da so bile ponekod celo ukinjene raziskave »javnega mnenja«. Bili bi najbrž zelo daleč od resnice, če bi hoteli iskati razloge za take konflikte predvsem ali celo izključno v »buržoazni naravi« mnenjskih raziskav, čeprav vplivov pozitivizma ne gre izključevati.

Specifična družbena funkcija, ki jo ima empirično raziskovanje mnenj v pokapitalističnih družbah, seveda nič ne spremeni dejstva, da je raziskovanje »javnega mnenja« nadomestek mnenja javnosti, ki je zatrto z ekonomsko in/ali politično prisilo, in da je raziskovanje »javnega mnenja« v takih okoliščinah nujno tudi samo oblika zatiranja javnosti. Vendar pa, če upoštevamo obe razsežnosti, empiričnega raziskovanja mnenj ni mogoče preprosto in brez ostanka zvesti na »administrativno raziskovanje«, torej tako, ki je podrejeno podjetniškim in/ali oblastniškim interesom. Predmet raziskovanja »javnega mnenja« so še vedno mnenja, ki niso rezultat svobodne razprave, razmišljanja in ki niso javno izražena. V vsakem raziskovanju »javnega mnenja« je respondentu zagotovljeno, da bodo njegova mnenja ostala *anonimna*. Vendar pa taka zajamčena *anonimnost zasebnih mnenj* ni posledica pritiska »administrativnega raziskovanja«, ampak raziskovalna spodbuda za svobodno izražanje mnenja, čeprav le v dvogovoru z anketarjem. Kritična narava takega raziskovanja, ki ima sicer res vedno tudi manipulativno naravo, je odvisna od dejanskega zanimanja empirične družboslovne znanosti za razkrivanje emancipatoričnih potencialov množice. S pomembnima omejitvama – 1), da z mnenjskim raziskovanjem ne moremo objektivirano meriti strukturalnih relacijskih lastnosti kolektivitet, ampak le stanje individualne zavesti, ter 2), da z mnenjskim raziskovanjem ne moremo odpraviti informacijskega primanjkljaja, ki je posledica neuporabljanja, odsotnosti ali nedostopnosti

drugih virov znanstveno pomembnih informacij – ter z upoštevanjem realnih metodoloških dopustnosti interpretacije in predpostavk raziskovanja, lahko torej obravnavanje metode raziskav »javnega mnenja« z vidika sporov med kritično in administrativno paradigmo komunikologije sklenemo z dognanjem, da mnenjske raziskave ne morejo niti odrešiti izginevajoče javnosti niti je pokopati. To nikakor ne pomeni, da je mnenjsko raziskovanje nevtralen »merski instrument«; nasprotno! Ključno vprašanje je, *za koga* je raziskovanje ali/oziroma koliko in kako je problematika (predmet) mnenjskega raziskovanja omejena in prikrojena po meri posameznih interesov naročnika in tudi znanosti same.